

<https://doi.org/10.15407/socium2024.03-04.035>
УДК 316.356.4

Creative Commons Attribution 4.0 International

Злобіна О.Г., д-р соціол. наук, проф., завідувач відділу соціальної психології, Інститут соціології НАН наук України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, email: ezlobina@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2593-788X>

ІДЕНТИЧНІСТЬ ПРОТИ ПОЧУТТЯ ПРИНАЛЕЖНОСТІ: НОВІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОГО САМОПОЗИЦІОНУВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню взаємозв'язків між ідентичністю та почуттям приналежності. Запропоновано розширити дискусію щодо співвідношення цих понять завдяки введенню у соціологічний дискурс проблематики переходу від приналежності до ідентичності. Визначено зв'язки концепту "почуття приналежності" з концептами "соціальна позиція", "потреба у приналежності", "стан приналежності". Представлено теоретичну схему руху від належності до певної позиції, почуття приналежності до спільноти, а згодом до відчуття єдності з нею, яка складається з таких етапів: приналежність до певної соціальної локації (формальної або неформальної); визнання або переживання належності; ситуативний стан приналежності; стабільне почуття приналежності; ідентичність (єдність зі спільнотою). Верифікацію запропонованої схеми здійснено на основі даних моніторингу Інституту соціології НАН України "Українське суспільство" на прикладі становлення національно-громадянської ідентичності в незалежній Україні. Визначено, що процес руху до набуття нової громадянської ідентичності починався з етапу прийняття формальної належності. Наразі цей етап пройдено, переважна більшість населення (74% у 2024 р.) ідентифікує себе як громадяни України, тобто визнає свою приналежність до цієї спільноти. Проте об'єднавчий потенціал ознак громадянської ідентичності, який можна розглядати як маркер єдності зі спільнотою, тривалий час залишався слабким. Поштовхом до переходу на етап переживання належності стали події Революції Гідності, що відбилась у тимчасовому підйомі патріотичних почуттів громадянина України. Війна актуалізувала в свідомості людей реальність загрози втрати держави та знищення нації, що сприяло емоційному підсиленню відчуття належності до національної спільноти. Як наслідок, зросла оцінка потенціалу об'єднання навколо таких ознак національно-громадянської ідентичності, як національна ідея побудови української держави та національна приналежність. Це ситуативне переживання стану приналежності створює передумови для переходу на наступний етап, а саме сталого переживання почуття приналежності до національної спільноти. Подальший розвиток досліджень у цьому напрямі потребує розробки спеціального інструментарію для вимірювання почуття приналежності та ідентичності як відчуття єдності зі спільнотою.

Ключові слова: ідентичність, приналежність, почуття приналежності, потреба в приналежності, стан приналежності, соціальна позиція, війна.

Zlobina O.G., Doctor of Sociological Sciences, Professor, head of social psychology department, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021, Ukraine, email: ezlobina@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2593-788X>

IDENTITY VS. SENSE OF BELONGING: NEW APPROACHES IN THE STUDY OF SOCIAL SELF-POSITIONING

The article is devoted to the study of the relationship between identity and a sense of belonging. It is proposed to expand the discussion on the correlation of these concepts by introducing the issue of the transition from belonging to identity into the sociological discourse. The connections of the concept of 'sense of belonging' with the concepts of 'social position', 'need for belonging', 'state of belonging' is determined. A theoretical scheme of movement from belonging to a certain position, to a sense of belonging to a community, and subsequently to a sense of unity with it is proposed, which consists of the following stages: belonging to a certain social location (formal or informal); recognition or experience of belonging; situational state of belonging; stable sense of belonging; identity (unity with the community). The verification of the proposed scheme was carried out on the basis of monitoring data of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine "Ukrainian Society" on the example of the formation of national-civic identity in independent Ukraine. It was determined that the process of movement towards acquiring a new civil identity began with the stage of accepting formal belonging. Currently, this stage has generally been passed, the vast majority of the population (74% in 2024) identifying themselves as citizens of Ukraine, that is, recognises their belonging to this community. However, the unifying potential of the signs of civil identity, which can be considered as a marker of unity with the community, has long remained weak. The impetus for the transition to the stage of experiencing belonging was the events of the Revolution of Dignity, which was reflected in the temporary rise of patriotic feelings of a citizen of Ukraine. The war actualized in people's minds the reality of the threat of losing the state and destroying the nation, which contributed to the emotional intensification of the sense of belonging to the national community. As a result, the assessment of the potential of unification around such features of national-civic identity as the national idea of building a Ukrainian state and national belonging has increased. This situational experience of belonging creates the prerequisites for the transition to the next stage – the sustainable experience of a sense of belonging to a national community. Further development of research in this area requires the development of special tools for measuring both a sense of belonging and identity as a sense of unity with the community.

Keywords: *identity, belonging, sense of belonging, need for belonging, state of belonging, social position, war.*

Традиційно в українському соціологічному дискурсі поняття “приналежність” не виокремлюється як самостійна категорія і розглядається як специфічний прояв ідентичності. Водночас загальнонаукова дискусія щодо співвідношення цих концептів має міждисциплінарний характер і ведеться ще з 90-х років ХХ ст. Варто розширити простір досліджень взаємозв’язків між ідентичністю та почуттям приналежності, застосувати нові підходи для аналізу українських соціальних реалій. Наша мета полягає в тому, щоб теоретично позначити можливу схему зв’язку між цими концептами в контексті руху від приналежності до ідентичності та перевірити її на емпіричному матеріалі.

Відправною точкою для введення поняття “почуття приналежності” у науковий обіг стала його концептуалізація як елемента психічного здоров’я людини. У межах цього підходу приналежність визначалась як досвід особистісної участі в системі або середовищі, який дає людині можливість відчувати себе її невід’ємною частиною [1].

Широке розуміння систем (відносин та організацій) і середовища, яке може бути природним або культурним, сприяло тому, що це визначення було запозичено представниками інших наукових дисциплін, зокрема соціологами. Цьому сприяло і запропоноване авторами виокремлення двох вимірів почуття приналежності: 1) цінності участі (відчуття того, що тебе цінують і приймають); 2) відповідності (уявлення людини про те, що її характеристики збігаються із системою, середовищем або доповнюють їх). У другому значенні поняття “почуття приналежності” фактично збігалось з поняттям “ідентичність”.

У соціологічному контексті одна з перших спеціальних концептуалізацій приналежності була здійснена В. Мей у статті “Самість, приналежність та соціальні зміни” [2]. Згодом її тези було розширено у монографії “Зв’язок самості та суспільства: приналежність у світі, що змінюється” [3]. Вона запропонувала розглядати приналежність як процес, в якому можна безпосередньо простежити зв’язки між “я” та “суспільством”, побачити, як люди взаємодіють із соціальними структурами у своєму повсякденному житті.

Відчуття приналежності, яке виникає в процесі таких взаємодій, є складним і охоплює як безпосередні стосунки, так і культурні та емоційні зв’язки, як колективні ідеї, так і місця та матеріальні об’єкти. У широкому сенсі приналежність розглядають не просто як індивідуальне почуття, а як спірне політичне питання з колективними наслідками [4]. Проте в контексті нашого дослідження ми зосередимось на його ролі як одного з важливих чинників, що підтримує почуття “онтологічної безпеки” [5].

Запропонована концепція приналежності мала самостійний характер, однак фактично вона входила як складова до теорії ідентичності. Різноманітність елементів, які використовують люди, щоб визначити себе, дозволяла значно розширити простір ідентифікації. Проте суттєвим обмеженням концептуалізації було бачення процесуальності приналежності переважно крізь призму соціоструктурної динаміки, в ході якої підсилюється або послаблюється тяжіння різних центрів, навколо яких утворюються групи приналежності. При цьому як приналежність, так і ідентичність фіксувалися за допомогою визначення соціального позиціонування індивіда. Теоретично це давало можливість отримувати картину дискретних моментальних знімків соціальної реальності, на яких можна було фіксувати зміни, але нічого не можна було сказати про причини цих змін. Поза увагою дослідників залишався сам процес переходу від приналежності до ідентичності, на який свого часу звернув увагу Н. Ліч, розглядаючи процес ідентифікації з місцем. На його думку, це послідовний процес, який починається з осмислення місця, на основі чого розвивається почуття приналежності, і лише зрештою відбувається ідентифікація з цим місцем [6].

Спроби відобразити концептуальні параметри ідентичності та приналежності, зокрема визначити відмінності між цими термінами та їх використанням, тривають у соціології і нині. Одним з вихідних проблемних моментів при цьому є неоднозначність і багатошаровість самого поняття “ідентичність”, яке, за влучним висловом Ф. Антіас, намагається зробити занадто багато, кажучи при цьому занадто мало [7, р. 494]. Проте, як слушно зауважила інша дослідниця цих концептів Дж. Пфаф-Чарнецька, “пропонувати відмовитися від терміна “ідентичність” означало б вступити

в боротьбу з вітряками” [8, р. 117]. Відповідно, більш продуктивним буде не відмова від застосування загальноприйнятого концепту, а рух до аналітичного розрізнення ідентичності та приналежності.

Оскільки навколо поняття “ідентичність” у науковому дискурсі сказано і написано вже досить багато, ми відсилаємо читача до узагальнюючих праць щодо аналізу ідентичності в цілому [9] та соціальної ідентичності зокрема [10]. Визначенню поняття “приналежність” у його соціальному вимірі також приділено чимало уваги. Не випадково автори однієї з останніх монографій, що узагальнює міждисциплінарний досвід досліджень приналежності, дали їй промовисту назву “Оспорюємо приналежність: простори, практики, біографії” [11]. Виявляється, що і у спробах визначити поняття “приналежність” на дослідника очікують ті самі проблеми, що і з поняттям “ідентичність” – нечіткість визначень і слабкість теоретичних обґрунтувань. Деякі дослідники пропонують полишити спроби надати поняттям “ідентичність” і “приналежність” статусу визначень, оскільки наповнити їх окремими статичними елементами та чіткими значеннями не вдається. Натомість пропонується працювати з ними суто евристично, тобто відштовхуватися від того, що цінність концептів визначатиметься тим, як ми їх використовуємо [12, р. 141].

Проте і для евристичного використання потрібно все ж таки попередньо здійснити певну аналітичну розвідку щодо визначення ракурсу, в якому надалі розглядатиметься почуття приналежності. Насамперед слід визначити саме це поняття. Під почуттям приналежності ми, слідом за Дж. Пфаф-Чарнецькою, розумітимемо емоційно насичену соціальну позицію [8, р. 115].

Концептуально важливо визначити зв’язок концепту почуття приналежності з іншими концептами, які перебувають в окресленому дослідницькому просторі. Перше аналітичне розрізнення стосується визначення його зв’язку із соціальною позицією як такою. На думку Н. Юваль-Девіс, дискурс про соціальні локації не можна змішувати з дискурсом про емоційну прив’язаність, оскільки вони представляють різні аналітичні рівні дослідження приналежності [13, р. 199]. Розгляд приналежності як певної соціальної позиції передбачає виокремлення її форм на підставі членства, яке може бути формальним (наприклад, факт громадянства) або неформальним (передбачає відчуття того, що людина прийнята у спільноту і бере участь в її житті). Жодна з цих форм не передбачає як необхідний атрибут переживання прив’язаності до спільноти, що набуває форми відчуття приналежності та почуття спільного набору цінностей, походження, почуттів тощо [12]. Хоча на перший погляд видається, що неформальне членство дає більше можливостей для продукування прив’язаності, воно не обов’язково супроводжується на особистісному рівні відчуттям того, що людина прийнята у спільноту. Водночас “почуття приналежності” як особисте, приватне переживання належності до будь-якої системи може виникати і на тлі формальної приналежності, оскільки воно виростає з повсякденних практик [14, р. 645], а отже, може відчуватись як переживання “спільної долі”.

Слід також зазначити про динамічний характер приналежності. Попри те, що почуття приналежності має суб’єктивний характер, сам процес набуття приналежності до спільноти не є результатом виключно індивідуальної роботи, зовнішні обставини

динамічно взаємодіють з характером і досвідом людини, інші люди або соціальні впливи можуть його полегшити або ускладнити [15, р. 89].

Наступне аналітичне розрізнення, яке ми маємо провести, стосується відокремлення почуття приналежності від фундаментальної потреби у приналежності. Потреба у приналежності є потужною, фундаментальною та надзвичайно поширеною мотивацією включеності в соціальне середовище [16]. Почуття приналежності має контекстуальний характер і виникає як результат соціального, культурного та емоційного стану людини у певному середовищі або під час певного досвіду. Слід зазначити, що дотепер не з'ясовано концептуальний зв'язок між потребою в приналежності та почуттям приналежності. Хоча більшість людей відчують глибоку потребу в почутті приналежності, її задоволення часто набуває форм мінливого та ефемерного зв'язку з іншими людьми, місцями або досвідом [17]. Отже, потреба в приналежності може виражатися по-різному в різних умовах, які акцентуються різними соціальними процесами [18, р. 332]. Фактично почуття приналежності є реакцією не стільки на задоволення потреби в приналежності як такої, скільки на наші емоційні оцінки відносин і взаємодії з іншими в цих умовах [19].

Необхідно також розрізнити почуття приналежності, яке має стабільний характер, та стан приналежності, тобто тимчасове почуття приналежності, засноване на ситуативному впливі когнітивних, емоційних або поведінкових чинників [20]. Залежно від мінливості ситуацій і досвіду, з якими стикаються люди, а також від їхнього сприйняття цих ситуацій, суб'єктивне почуття приналежності може змінюватися [21]. Стан приналежності може виникати щодо спільностей, які сприймалися попередньо як номінальні, тобто приналежність до них визнавалась, але не набувала емоційно забарвленого характеру.

Особливу роль при цьому відіграють екстремальні чинники, до яких належить війна. Зовнішня загроза сприяє створенню тісної спільноти, згуртованої проти агресора. У такій спільноті розвиваються сильні емоції та почуття, близькість з її членами та ворожість до інших, визначених як "вороги". Крім того, особистісний досвід переживання війни, незважаючи на болісність і амбівалентність, створює виняткове відчуття єдності й товариства з членами спільноти [22, р. 103–104].

Водночас слід розрізнити переживання приналежності, яке формується поступово на спільному культурному підґрунті, та тимчасовий перехід від визнання номінальної належності до стану переживання приналежності до певної спільноти. Таке переживання не завжди пов'язане з рухом від приналежності до ідентичності. У певних умовах, зокрема якщо такий перехід відбувається під тиском воєнної загрози, переживання спільності може узгоджуватися з внутрішньогруповим різноманіттям. Воно виникає незалежно від того, чи поділяють люди колективну ідентичність, і виражається через обмін досвідом, спільне сприйняття реальності, обмін спільними знаннями та значеннями [8, р. 118]. У таких умовах наочно можна спостерігати переплетення почуттів приналежності та соціального капіталу, які концептуально займають сфери, що перетинаються, хоча мають незалежне походження [23].

Схематично рух від приналежності до ідентичності, від належності до певної позиції, до почуття приналежності до спільноти, а згодом до відчуття єдності з нею

можна представити таким чином: 1) приналежність до певної соціальної локації (формальної або неформальної); 2) визнання або переживання належності; 3) ситуативний стан приналежності; 4) стабільне почуття приналежності; 5) ідентичність (єдність зі спільнотою) (рис. 1).

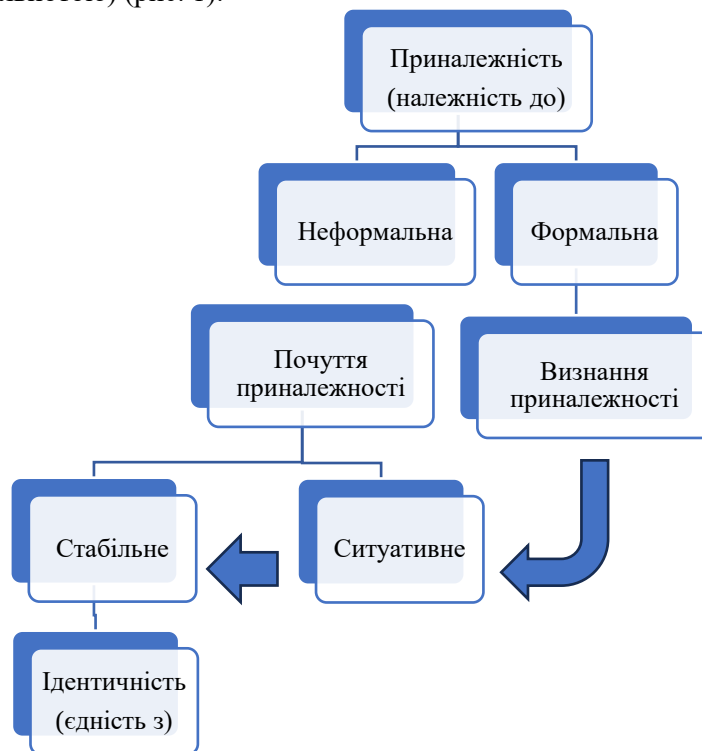

Рис. 1. Схема руху від приналежності до ідентичності

Джерело: складено автором.

На шляху від приналежності до ідентичності набуття почуття приналежності є необхідним етапом. Це особливо помітно, коли йдеться про приписані ідентичності, що до яких на індивідуальному рівні має відбутися перехід від формального знання про приналежність до самокатегоризації в суб'єктивному значенні. Поштовх до такого переходу дає емоційне насичення позиції, яке виникає контекстуально внаслідок дії різних, переважно драматичних обставин. Будь-яка приналежність, підтверджена в її інституціоналізованій формі, як, наприклад, громадянство, сприймається суб'єктивно як само собою зрозуміла соціальна реальність. Проте самовизначення через соціальну ідентичність виникає лише тоді, коли людина входить у резонанс з цією реальністю [24, р. 119].

Якщо розглянути особливості процесу переходу від приналежності до ідентичності, то в дуже узагальненому вигляді можна виокремити в українському контексті принаймні два різні процеси набуття громадянської ідентичності, які передбачають різні

шляхи руху за запропонованою схемою. Для частки населення, яке попередньо вже належало до іншої країни, процес формування нової громадянської ідентичності не міг відбутися на індивідуальному рівні автоматично, тобто внаслідок самого факту отримання Україною незалежності. Його вихідним моментом мала стати зміна уявлень про саму спільноту, до якої стали належати люди. Відповідно, на початку 90-х років ХХ ст. процес руху до ідентичності з новою спільнотою починався з поступового прийняття формальної належності. Перетворення ідентичності не відбувається одночасно, воно є невід’ємною складовою самого процесу становлення української державності. Навіть сама приналежність до цієї нової спільноти визнається поступово. За даними моніторингу 1992 р., менше ніж половина опитаних (46,4%) ідентифікувала себе на той момент як громадяни України, натомість 12,7% – як громадяни колишнього СРСР, а майже третина опитаних (30,8%) – з безпосереднім місцем проживання або регіоном.

Натомість для ровесників незалежності громадянська ідентифікація від початку була однозначною. Для молоді, яка формувалася вже в умовах національної незалежності, інші спільноти крім національної не існували, а отже, сам факт належності взагалі не потребував визнання. Крім того, набуття громадянської ідентичності підтримувалося інституційно, зокрема в процесі навчання. Таким чином, в ході соціалізації могло сформуватися не лише визнання належності до власної країни, але й відчуття неформальної належності та переживання прив’язаності до спільноти.

Надалі ми спробуємо евристично використати поняття “приналежність” та “ідентичність” з метою визначити, як відбувається трансформація ідентичності від моменту утворення незалежної української держави до сьогодні, а також зрозуміти, який вплив на цей процес справили кризові моменти в історії незалежної України, насамперед війна. Як емпіричну базу використано аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАН України за 2002–2024 рр.¹. Традиційно для фіксації ідентичності використовуються запитання: “ким є” індивід або з ким/чим він ототожнюється. У моніторингу як показник ідентичності застосовується запитання: “*Ким Ви себе насамперед вважаєте?*”. Ці дані добре відомі, тому немає потреби їх спеціально аналізувати, варто лише підкреслити, що загальною тенденцією є поступове зростання показника громадянської ідентичності, який у 2022–2023 рр. дорівнював близько 80%, проте у 2024 р. трохи знизився і становить 73,8%.

Складніше визначитися з тим, що можна використати як показник приналежності. Наявні різні спроби вимірювання почуття приналежності, зокрема для великих груп, таких як країна [25]. Хоча такі інструменти розроблені насамперед для дослідження міри інтегрованості мігрантів у нове культурне середовище [26; 27], теоретично запропоновані принципи вимірювання можна застосовувати і в українському контексті,

¹ Результати опитувань 2021–2024 рр. репрезентують доросле населення України віком 18 років і старше, крім АР Крим і тимчасово окупованих територій (з 2022 р. застосовується зважування у відповідності з демографічною структурою, наявною на початок повномасштабної війни РФ проти України). Моніторингове опитування 2024 р. проведено дослідницькою агенцією “Соціологічна група “Рейтинг” на запит проєкту “Трансформація комунікацій” за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID).

оскільки в наших реаліях ми також спостерігаємо за процесом набуття нової громадянської ідентичності. Однак пряме запозичення таких методик неможливе, оскільки вони спрямовані на оцінку почуття приналежності нових членів суспільства щодо спільнот, національна ідентичність яких сформована протягом тривалого часу і має стабільний характер. У нашому випадку йдеться про інший процес – переформатування громадянської ідентичності щодо нової незалежної держави України.

З огляду на відсутність в українському соціологічному дискурсі спеціальних досліджень почуття приналежності, ми спробували звернутися до наявних у моніторингу показників, які давали б нам хоча б у першому наближенні уявлення про те, що характеризує приналежність людей до країни в наших умовах. На відміну від національно-громадянської ідентичності, яка визначається, так би мовити, “зсередини”, через самопозиціонування особистості, приналежність потребує зовнішнього розташування, яке не завжди ґрунтується на подібності, але може бути сформовано у зв’язку з дією різних чинників, наприклад на основі солідарності [12, р. 147]. Саме у зв’язку зі спробами визначити осередки, навколо яких створюється потенціал для об’єднання, на початку ХХІ ст. у моніторинг було включено запитання, яке ми використовуватимемо: *“На Вашу думку, що сьогодні об’єднує людей в українському суспільстві?”*.

У контексті нашої теми, пошуку взаємозв’язку між приналежністю та ідентичністю, ми розглянемо лише одну групу чинників, яка була застосована для оцінки об’єднавчого потенціалу різних вимірів ідентичності. Для цього в питання було введено окремий блок, в якому як індикатори можливого об’єднання були представлені різні ознаки ідентичності. До блоку увійшли виокремлені ще Е. Смітом ознаки національної ідентичності – мова, релігія, спільна історія та територія [28], а також ознаки громадянської ідентичності – політичні погляди, національна ідея розбудови української держави, національна приналежність. У цій групі був представлений показник, який стосувався переживання приналежності, а саме патріотичні почуття громадянина України.

Використання цього питання теоретично дає можливість здійснити рух у зворотному порядку – від ідентичності до приналежності. Фіксуючи уявлення про об’єднавчий потенціал ознак, які мають бути властиві ідентичності, ми намагаємося з’ясувати, чи народжується навколо них спільність, приналежність до якої і об’єднує людей.

Як і в інших питаннях моніторингу, в формулюванні цього питання було застосовано проєкцію на людей у цілому, що не вимагало від респондента чіткого визначення власного позиціонування. Проте сам вибір певного чинника об’єднання розглядався як підтвердження його актуальності для респондента. Сама постановка питання передбачала не просто оцінку можливості утворення на запропонованих основах груп, а оцінку того, як приналежність до певних груп працює, утворюючи, на думку респондента, певну спільність.

Розглядаючи як індикатори об’єднання різні ознаки національної та громадянської ідентичності, можна припустити, що за мірою розбудови української держави зростатиме кількість осіб, які ідентифікують себе як громадяни України, і це мало б позначитись на зростанні об’єднавчого потенціалу навколо певних ознак. Йдеться саме про об’єднавчий потенціал, а не важливість певної ознаки. Зокрема, за даними опитування Дослідницького центру П’ю (Pew Research Center), проведеного у 2024 р. у більш ніж

20 країнах на усіх континентах, у середньому 91% опитаних заявили, що вміння говорити найпоширенішою мовою своєї країни є важливим для того, щоб вважатися справжнім громадянином². Попри визнану важливість мови як ознаки громадянської ідентичності, оцінка респондентами її об'єднавчого потенціалу з роками лише зменшувалась. Ми не торкатимемося тут проблем суперечливого впливу мовної ідентичності як чинника об'єднання національної спільноти в багатомовних країнах, однак зауважимо, що у більш тривалій часовій перспективі можна очікувати зростання об'єднавчого потенціалу української мови як чинника національної єдності. Це певним чином підтверджують і дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2024 р., згідно з якими проти надання російській мові статусу офіційної в Україні виступають 80% населення, а за таке рішення – лише 7,4% (решта вагається з відповіддю).

З огляду на оцінки об'єднавчого потенціалу ознак національно-громадянської ідентичності, протягом 20 років зміни у позиціонуванні навколо певних ознак досить незначні та мають переважно ситуативний характер (табл. 1). Це добре помітно не лише на прикладі мовної складової національної ідентичності, яку у 2002 р. суб'єктивно вважали чинником об'єднання людей 22,6% респондентів (рис. 2), а у 2016 р. лише 6,7%, що очевидно пов'язано із загостренням мовного протистояння під час Революції Гідності. Виявлено певне зростання об'єднавчого потенціалу ознаки “спільна історія, територія” на тлі Помаранчевої революції або підвищення ролі релігії, після подій 2005 р. та прийняття Томосу у 2019 р. Проте в контексті запропонованої нами схеми руху від приналежності до ідентичності, можна констатувати слабку вираженість об'єднавчого потенціалу всіх запропонованих для оцінювання ознак. Можна припустити, що на загал в уявленнях населення панувало більше визнання належності, ніж її переживання.

Таблиця 1

Динаміка об'єднавчого потенціалу ознак національної та громадянської ідентичності у 2002–2021 рр., %

Ознаки ідентичності	2002 р.	2003 р.	2006 р.	2009 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2021 р.
Мова спілкування	22,6	22,8	20,7	14,7	10,0	7,4	6,7	11,8
Релігія (віросповідання)	11,8	15,9	19,3	11,8	10,4	10,2	8,4	15,3
Спільна історія, територія*	14,3	20,4	23,7	20,6	12,3	–	–	19,4
Національна ідея побудови української держави*	8,6	7,4	10,2	6,9	7,5	–	–	9,6
Політичні погляди	4,7	7,7	12,3	9,3	8,2	13,6	8,0	9,9
Національна приналежність	9,9	11,4	13,1	11,6	7,4	12,0	11,2	12,6
Патріотичні почуття громадянина України	9,0	9,4	12,1	8,7	8,3	41,3	22,9	16,3

* У 2015–2016 рр. позиції були відсутні у переліку.

Джерело: Моніторинг “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України.

² Speaking the most common language and sharing traditions considered key aspects of national identity. Pew Research Center. 17 January, 2024. URL: https://www.pewresearch.org/global/2024/01/18/language-and-traditions-are-considered-central-to-national-identity/gap_2024-01-18_national-identity_0_01-png/

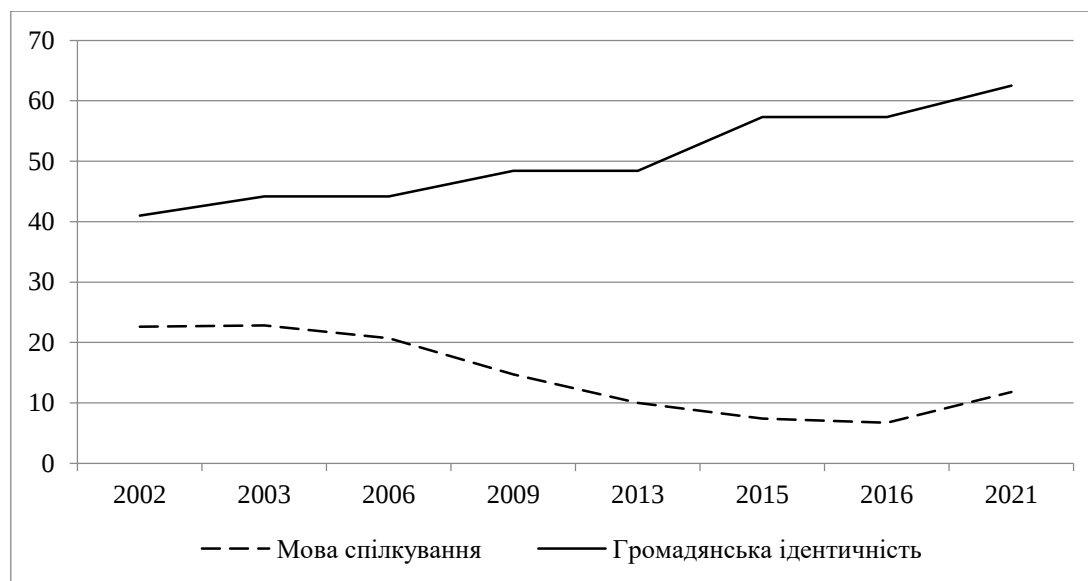

Рис. 2. Динаміка показників громадянської ідентифікації та оцінки мови як чинника об'єднання 2002–2021 рр., %

Джерело: Моніторинг “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України.

Це підтверджує і той факт, що у довоєнний період у більшості із зазначених позицій не фіксувалося значущої різниці між представниками різних соціодемографічних груп. Зокрема, однаково відповідали і ті, які ідентифікували себе як громадяни України, і ті, які обрали інші варіанти ідентифікації при відповіді на запитання: “Ким Ви себе насамперед вважаєте?” (рис. 3).

В усіх позиціях крім мови спілкування особи, які ідентифікували себе як громадяни України, давали трохи вищу оцінку потенціалу об'єднання навколо наведених ознак, порівняно з рештою опитаних. Однак статистично значуща, хоч і не дуже велика, різниця була зафіксована лише щодо оцінки двох показників: “спільна історія, територія” та “патріотичні почуття громадянина України”.

Насамперед нас цікавитиме переживання належності до спільноти, яке продемонструвало стрибкоподібне зростання на тлі Революції Гідності, коли патріотичні почуття громадянина України охопили понад 40% населення (див. табл. 1). Проте подальші спостереження показали, що цей підйом мав ситуативний характер, а отже, приналежність до групи осіб, які відчувають патріотичні почуття, була для значної кількості респондентів ситуативною. Поступово оцінка об'єднання на основі патріотичних почуттів слабшає, оскільки ситуативна приналежність нестійка і її тривалість визначається тим, наскільки сильною є дія чинників, які її підтримують. Водночас для частки респондентів ситуативна приналежність стабілізувалась і претворилась на почуття приналежності. Група респондентів, яких об'єднували патріотичні почуття, у 2021 р. зросла удвічі порівняно з тим, якою вона була у 2013 р. – з 8,3% до 16,3% відповідно.

Це може розглядатись як свідчення на користь підтвердження руху від формального визнання громадянської приналежності до її внутрішнього прийняття як елемента особистісної ідентифікації.

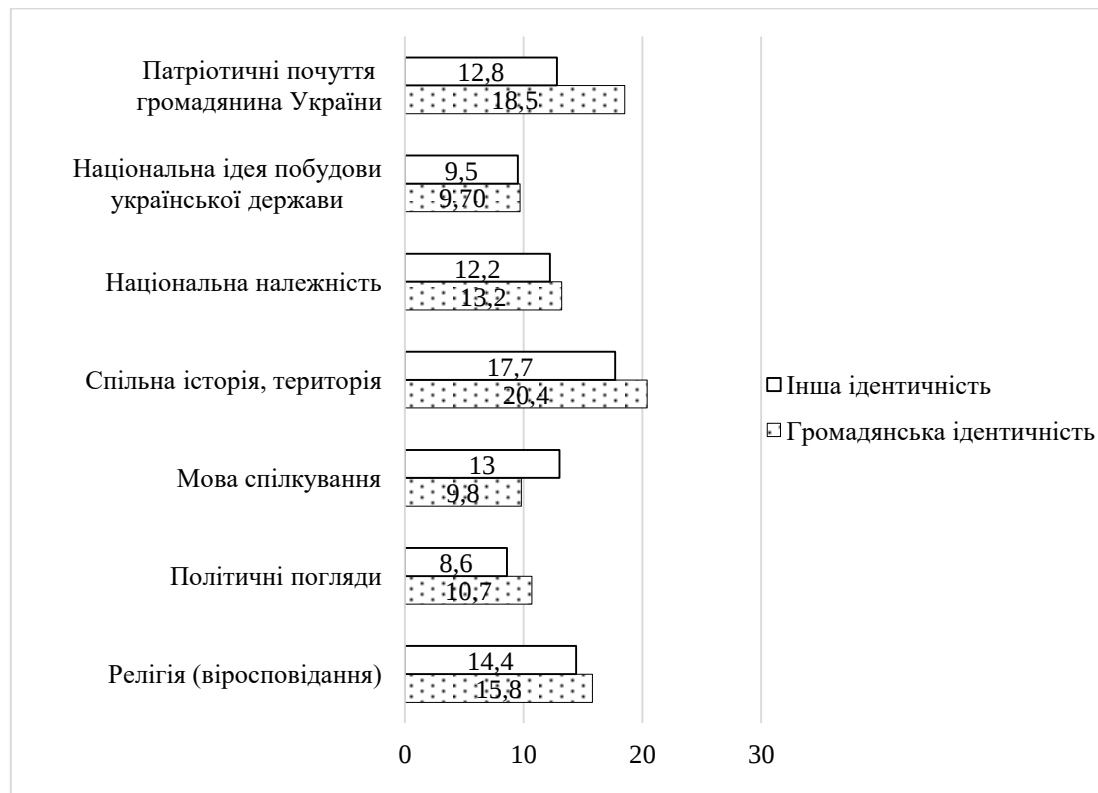

Рис. 3. Порівняльна характеристика оцінки об'єднального потенціалу ознак національно-громадянської ідентичності в групах, які задекларували громадянську та відмінну від громадянської ідентичності, у 2021 р., %

Джерело: Моніторинг "Українське суспільство" Інституту соціології НАН України.

Що ж змінила війна? Насамперед, тут слід звернутися до аналітичного розрізнення потреби в приналежності та почуття приналежності. В умовах тривалої загрози істотної депривації зазнає задоволення потреби в приналежності, яка є необхідним засобом підтримки почуття безпеки. Відповідно, зростає бажання підсилити відчуття безпеки через декларацію приналежності до різних спільнот. Теоретично це мало б стосуватись і об'єднання навколо ознак національної та громадянської ідентичності. Проте на практиці ми бачимо, що істотні зрушення відбулися лише у сприйнятті громадянської ідентичності (табл. 2).

Очікуваним став ситуативний підйом патріотичних почуттів, що створює умови для подальшого переходу від стану приналежності до стабільного переживання почуття приналежності. Однак на тлі війни відбулось і істотне зростання об'єднання навко-

ло двох інших ознак національно-громадянської ідентичності – національної ідеї побудови української держави та національної належності. Якщо розглядати ці зміни з точки зору руху від належності до ідентичності, можна припустити, що ситуативне переживання важливості цих ознак актуалізувалося на тлі реальної загрози, яка виникла під час війни як для держави, так і для нації. У повній відповідності з визначенням переживання приналежності як емоційно насиченої соціальної позиції, респонденти відчували потребу в об'єднанні не лише в певному просторі, але й навколо важливої ідеї.

Таблиця 2

Динаміка об'єднувачого потенціалу ознак національної та громадянської ідентичності у 2021–2024 рр., %

Ознаки ідентичності	2021 р.	2024 р.
Мова спілкування	11,8	14,9
Релігія (віросповідання)	15,3	7,0
Спільна історія, територія	19,4	23,9
Національна ідея побудови української держави	9,6	35,1
Політичні погляди	9,9	5,5
Національна приналежність	12,6	27,7
Патріотичні почуття громадянина України	16,3	38,2

Джерело: Моніторинг “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України.

Ця емоційна насиченість є для частини респондентів ситуативною, а отже, поступово згасатиме, у міру того, як слабшає загроза втрати держави та руйнації нації. Відповідно, зменшиться і частка тих, для кого переживання приналежності на цій основі є реакцією на підтримку здатності протистояти загрозам завдяки єднанню зі спільнотою. Проте для частини респондентів можна очікувати закріплення переживання об'єднувачого потенціалу національної ідеї побудови української держави або національної належності. Насамперед варто очікувати цього серед групи тих, які ідентифікували себе як громадяни України. Це припущення певним чином підтверджується тим, що за даними 2024 р. була зафіксована значуща різниця в оцінці чинників об'єднання між групами, що обрали як пріоритетну громадянську або будь-яку іншу ідентичність (рис. 4).

Підйом відбувся в обох групах, оскільки потреба компенсувати втрату відчуття безпеки завдяки підсиленню переживання приналежності діє на рівні будь-якого індивіда. Однак у групі респондентів, які ідентифікували себе як громадяни України, ця реакція значно відрізнялася своєю інтенсивністю. З огляду на те, що у 2021 р. національну ідею побудови української держави вважали чинником об'єднання 9,7% серед респондентів, які ідентифікували себе як громадяни України, і 9,5% серед решти опитаних, можна досить впевнено констатувати, що війна спричинила суттєву переоцінку важливості ознак громадянської ідентичності саме серед осіб, які позиціонували себе як її носії. Відбулося наповнення досить абстрактних для окремої людини в мирний час ознак національно-громадянської ідентичності особистісним смислом, що створило умови для переживання приналежності, тобто запустило процес руху до подальшого ускладнення і збагачення громадянської ідентичності. Якщо раніше фактично єди-

ним її особистісно наповненим елементом було переживання патріотичних почуттів, то наразі у внутрішній каркас громадянської ідентичності на рівні особистості вбудовуються інші елементи.

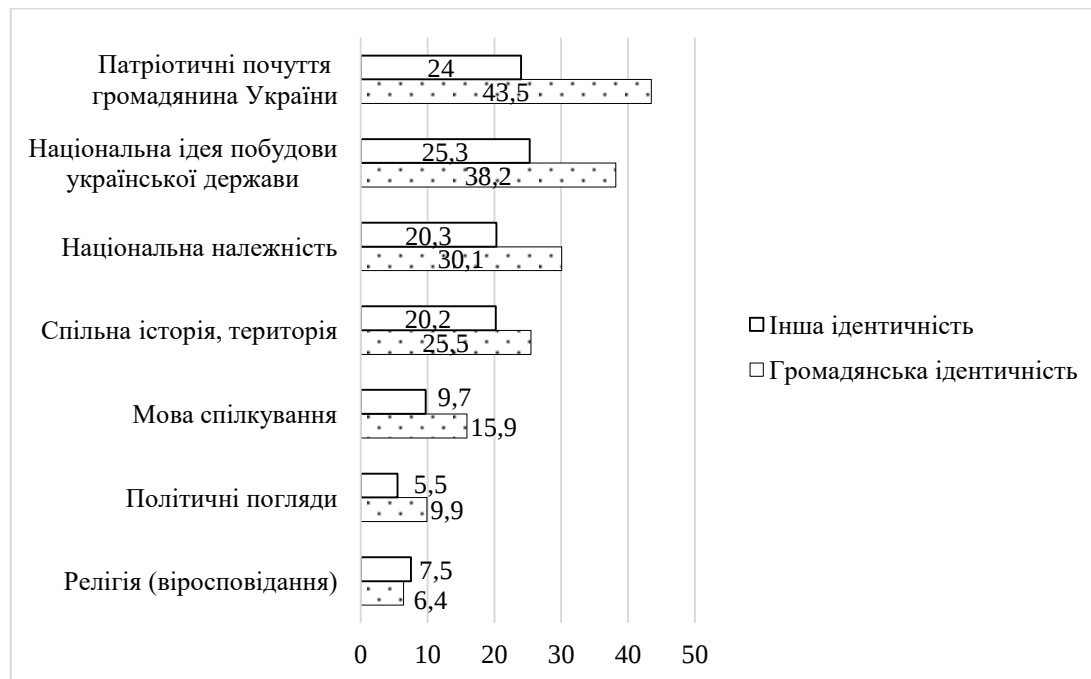

Рис. 4. Порівняльна характеристика оцінки об'єднавчого потенціалу ознак національно-громадянської ідентичності в групах, які задекларували громадянську та відмінну від громадянської ідентичності у 2024 р., %
 Джерело: Моніторинг "Українське суспільство" Інституту соціології НАН України.

Отже, на основі розглянутих емпіричних даних можна зробити певні висновки щодо процесу перетворення відчуття належності до спільноти у переживання ідентичності з нею. Його формування поступово набувало нових якісних ознак під впливом суттєвих поворотних моментів в історії незалежної України. Від початку громадянська ідентичність для більшості населення визнавалась як фактична приналежність до нової спільноти. Революція Гідності стала поштовхом для переживання значною кількістю населення відчуття належності до країни, що позначилось на тимчасовому підйомі патріотичних почуттів громадянина України. У частки опитаних, які ідентифікували себе як громадяни України, стан ситуативного переживання приналежності перетворюється під впливом цих подій на почуття приналежності.

Війна актуалізувала в свідомості людей реальність загрози втрати держави і знищення нації. Відповідно, відбулося не лише усвідомлення, але й емоційне підсилення відчуття належності до національної спільноти. Як наслідок, зросла оцінка потенціалу об'єднання навколо таких ознак національно-громадянської ідентичності, як націо-

нальна ідея побудови української держави та національна приналежність. Хоча ця реакція нині може бути кваліфікована лише як ситуативне переживання, можна припустити, що вона має кращі передумови для закріплення у вигляді переживання приналежності, оскільки тут діють емоційні та когнітивні чинники. Війна зміцнила підвалини національної належності, сприяла збагаченню внутрішнього змісту громадянської ідентичності, зміцненню підвалин переживання належності завдяки привласненню на особистісному рівні національної ідеї побудови української держави.

Дослідження подальшого перебігу процесу переходу від почуття приналежності до ідентичності є важливим як з академічної, так і з практичної точки зору, оскільки дозволяє наповнити уявлення про цей рух реальним змістом, а громадянську ідентифікацію розглядати як дієвий інструмент підтримки національної стійкості. Проте сьогодні одним з найістотніших бар'єрів на цьому шляху є обмеженість інструментів для вимірювання як почуття приналежності, так і ідентичності як єдності зі спільнотою. Потрібно значно розширити дослідницький простір насамперед шляхом чіткого розрізнення формального самопозиціонування як громадянина та громадянської ідентичності як ототожнення себе зі спільнотою громадян України.

Список використаних джерел

1. Hagerty B.M., Lynch-Sauer J., Patusky K.L., Bouwsema M., Collier P. Sense of belonging: A vital mental health concept. *Archives of Psychiatric Nursing*. 1992. Issue 3. P. 172–177. [https://doi.org/10.1016/0883-9417\(92\)90028-H](https://doi.org/10.1016/0883-9417(92)90028-H)
2. May V. Self, belonging and social change. *Sociology*. 2011. Vol. 45 (3). P. 363–378. <https://doi.org/10.1177/0038038511399624>
3. May V. *Connecting Self to Society: Belonging in a Changing World*. Bloomsbury Academic. 2013. 180 p. https://doi.org/10.1007/978-1-137-36726-6_10
4. Weedon C. *Identity and Culture: Narratives of Difference and Belonging*. Maidenhead: Open University Press, 2004. 192 p.
5. Giddens A. *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991. 264 p.
6. Leach N. Belonging: Towards a theory of identification with space. *Habitus: A Sense of Place* / J. Hillier, E. Rooksby (eds.). Aldershot: Ashgate, 2002. P. 281–295.
7. Anthias F. Where do I belong? Narrating identity and translocational positionality. *Ethnicities*. 2002. Vol. 2 (4). P. 491–515. <https://doi.org/10.1177/14687968020020040301>
8. Pfaff-Czarnecka J. From 'identity' to 'belonging' in social research: Plurality, social boundaries, and the politics of the self. *European Scientific Journal*. 2020. Vol. 16 (39). P. 113–132. <https://doi.org/10.19044/esj.2020.v16n39p113>
9. *Analysing Identity: Cross-cultural, societal and clinical contexts* / P. Weinreich, W. Saunderson (eds.). London: Routledge, 2002. 416 p. <https://doi.org/10.4324/9780203988800>
10. *Rediscovering Social Identity: Core Source* / T. Postmes, N.R. Branscombe (Eds.). New York: Psychology Press, 2010. 424 p.
11. *Contested Belonging: Spaces, Practices, Biographies* / K. Davis, H. Ghorashi, P. Smets (Eds.). Leeds: Emerald Publishing Limited, 2018. 432 p. <https://doi.org/10.1108/9781787432062>
12. Anthias F. Identity and Belonging: Conceptualizations and Reframings through a Translocational Lens. *Contested Belonging: Spaces, Practices, Biographies* / K. Davis, H. Ghorashi, P. Smets (Eds.). Leeds: Emerald Publishing Limited, 2018. P. 137–159. <https://doi.org/10.1108/978-1-78743-206-220181007>

13. Yuval-Davis N. Belonging and the politics of belonging. *Patterns of Prejudice*. 2006. Vol. 3. P. 197–214. <https://doi.org/10.1080/00313220600769331>
14. Antonsich M. Searching for Belonging – An Analytical Framework. *Geography Compass*. 2010. Vol. 4 (6). P. 644–659. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00317.x>
15. Allen K.A., Kern M.L., Rozek C.S., McInerney D., Slavich G.M. Belonging: A review of conceptual issues, an integrative framework, and directions for future research. *Australian Journal of Psychology*. 2021. Vol. 73 (1). P. 87–102. <https://doi.org/10.1080/00049530.2021.1883409>
16. Baumeister R.F., Leary M.R. The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*. 1995. Vol. 117 (3). P. 497–529. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497>
17. Allen K.A. Psychology of belonging. London: Routledge, 2020. 144 p. <https://doi.org/10.4324/9780429327681>
18. Pardede S., Kovač V.B. Distinguishing the Need to Belong and Sense of Belongingness: The relation between need to belong and personal appraisals under two different belongingness-conditions. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*. 2023. Vol. 13 (2). P. 331–344. <https://doi.org/10.3390/ejihpe13020025>
19. Lazarus R.S. Progress on a cognitive-motivational-relational theory of emotion. *American Psychologist*. 1991. Vol. 46 (8). P. 819–834. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.8.819>
20. Chen S. Psychological-State Theories About Significant Others: Implications for the Content and Structure of Significant-Other Representations. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2003. Vol. 29 (10). P. 1285–1302. <https://doi.org/10.1177/0146167203255226>
21. Schall J., LeBaron W.T., Chhuon V. 'Fitting in' in high school: how adolescent belonging is influenced by locus of control beliefs. *International Journal of Adolescence and Youth*. 2016. Vol. 21 (4). P. 462–475. <https://doi.org/10.1080/02673843.2013.866148>
22. Haller M. War and national identity. *Polemos*. 2003. No. 1–2. P. 91–116.
23. Ahn M.Y., Davis H.H. Sense of belonging as an indicator of social capital. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2020. Vol. 40 (7/8). P. 627–642. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-12-2019-0258>
24. Ashforth B.E., Schinoff B.S. Identity Under Construction: How individuals come to define themselves in organizations. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 2016. Vol. 3. P. 111–137. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-041015-062322>
25. Mahar A.L., Cobigo V., Stuart H. Comments on measuring belonging as a service outcome. *Journal on Developmental Disabilities*. 2014. Vol. 2. P. 20–33.
26. Chow H. Sense of belonging and life satisfaction among Hong Kong adolescent immigrants in Canada. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2007. Vol. 33 (3). P. 511–520. <https://doi.org/10.1080/13691830701234830>
27. Tartakovsky E. Cultural identities of adolescent immigrants: A three-year longitudinal study including the premigration period. *Journal of Youth and Adolescence*. 2009. Vol. 38. P. 654–671. <https://doi.org/10.1007/s10964-008-9370-z>
28. Smith A.D. National Identity. London, New York: Penguin Books, 1991. 227 p.

Надійшла 18.11.2024
Прорецензована 02.12.2024
Доопрацьована 12.12.2024
Підписана до друку 30.12.2024

References

1. Hagerty, B.M., Lynch-Sauer, J., Patusky, K.L., Bouwsema, M., Collier, P. (1992). Sense of belonging: A vital mental health concept. *Archives of Psychiatric Nursing*, 3, 172–177. [https://doi.org/10.1016/0883-9417\(92\)90028-H](https://doi.org/10.1016/0883-9417(92)90028-H)

2. May, V. (2011). Self, belonging and social change. *Sociology*, 45 (3), 363-378. <https://doi.org/10.1177/0038038511399624>
3. May, V. (2013). *Connecting Self to Society: Belonging in a Changing World*. Bloomsbury Academic. https://doi.org/10.1007/978-1-137-36726-6_10
4. Weedon, C. (2004). *Identity and Culture: Narratives of Difference and Belonging*. Maidenhead: Open University Press.
5. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
6. Leach, N. (2002). Belonging: Towards a theory of identification with space. In J. Hillier, E. Rooksby (Eds.), *Habitus: A Sense of Place* (pp. 281-295). Aldershot: Ashgate.
7. Anthias, F. (2002). Where do I belong? Narrating identity and translocational positionality. *Ethnicities*, 2 (4), 491-515. <https://doi.org/10.1177/14687968020020040301>
8. Pfaff-Czarnecka, J. (2020). From 'identity' to 'belonging' in social research: Plurality, social boundaries, and the politics of the self. *European Scientific Journal*, 16 (39), 113-132. <https://doi.org/10.19044/esj.2020.v16n39p113>
9. Weinreich, P., Saunderson, W. (Eds.). (2002). *Analysing Identity: Cross-cultural, societal and clinical contexts*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203988800>
10. Postmes, T., Branscombe, N.R. (Eds.). (2010). *Rediscovering Social Identity: Core Source*. New York: Psychology Press.
11. Davis, K., Ghorashi, H., Smets, P. (Eds.). (2018). *Contested Belonging: Spaces, Practices, Biographies*. Leeds: Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/9781787432062>
12. Anthias, F. (2018). Identity and Belonging: Conceptualizations and Reframings through a Translocational Lens. In K. Davis, H. Ghorashi, P. Smets (Eds.), *Contested Belonging: Spaces, Practices, Biographies* (pp. 137-159). Leeds: Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/978-1-78743-206-220181007>
13. Yuval-Davis, N. (2006). Belonging and the politics of belonging. *Patterns of Prejudice*, 3, 197-214. <https://doi.org/10.1080/00313220600769331>
14. Antonsich, M. (2010). Searching for Belonging – An Analytical Framework. *Geography Compass*, 4 (6), 644-659. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00317.x>
15. Allen, K.A., Kern, M.L., Rozek, C.S., McInerney, D., Slavich, G.M. (2021). Belonging: A review of conceptual issues, an integrative framework, and directions for future research. *Australian Journal of Psychology*, 73 (1), 87-102. <https://doi.org/10.1080/00049530.2021.1883409>
16. Baumeister, R.F., Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117 (3), 497-529. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497>
17. Allen, K.A. (2020). *Psychology of belonging*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429327681>
18. Pardede, S., Kovač, V.B. (2023). Distinguishing the Need to Belong and Sense of Belongingness: The relation between need to belong and personal appraisals under two different belongingness-conditions. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 13 (2), 331-344. <https://doi.org/10.3390/ejihpe13020025>
19. Lazarus, R.S. (1991). Progress on a cognitive-motivational-relational theory of emotion. *American Psychologist*, 46 (8), 819-834. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.8.819>
20. Chen, S. (2003). Psychological-State Theories About Significant Others: Implications for the Content and Structure of Significant-Other Representations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29 (10), 1285-1302. <https://doi.org/10.1177/0146167203255226>
21. Schall, J., LeBaron, W.T., Chhuon, V. (2016). 'Fitting in' in high school: how adolescent belonging is influenced by locus of control beliefs. *International Journal of Adolescence and Youth*, 21 (4), 462-475. <https://doi.org/10.1080/02673843.2013.866148>

22. Haller, M. (2003). War and national identity. *Polemos*, 1-2, 91-116.
23. Ahn, M.Y., Davis, H.H. (2020). Sense of belonging as an indicator of social capital. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40 (7/8), 627-642. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-12-2019-0258>
24. Ashforth, B.E., Schinoff, B.S. (2016). Identity Under Construction: How individuals come to define themselves in organizations. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 3, 111-137. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-041015-062322>
25. Mahar, A.L., Cobigo, V., Stuart, H. (2014). Comments on measuring belonging as a service outcome. *Journal on Developmental Disabilities*, 2, 20-33.
26. Chow, H. (2007). Sense of belonging and life satisfaction among Hong Kong adolescent immigrants in Canada. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (3), 511-520. <https://doi.org/10.1080/13691830701234830>
27. Tartakovsky, E. (2009). Cultural identities of adolescent immigrants: A three-year longitudinal study including the premigration period. *Journal of Youth and Adolescence*, 38, 654-671. <https://doi.org/10.1007/s10964-008-9370-z>
28. Smith, A.D. (1991). *National Identity*. London, New York: Penguin Books.

Received on November 18, 2024

Reviewed on December 02, 2024

Revised on December 12, 2024

Signed for printing on December 30, 2024